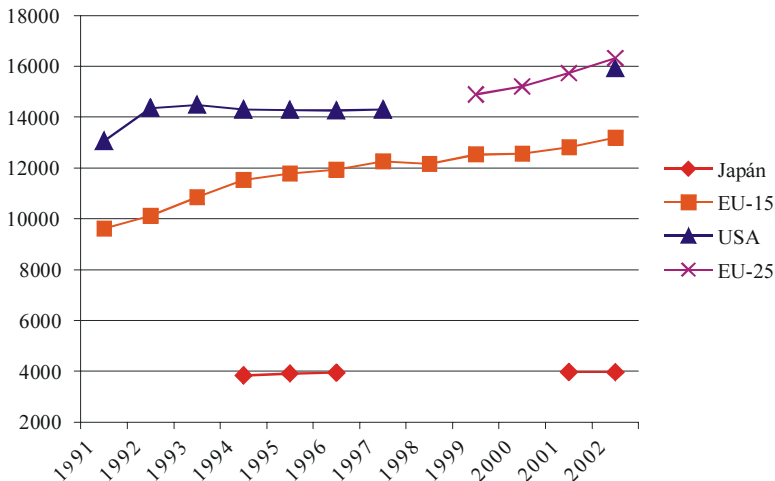

Újhullámok az európai felsőoktatásban

Az Európai Unió új tagországainak és tagjelöltjeinek felsőoktatási folyamatai

A kelet-közép-európai országok Unió-s – nemcsak politikai, jogi, hanem gazdasági, társadalmi – csatlakozásának feltétele, hogy a nagy alrendszerek és intézményrendszerek területén is sikerüljön a felzárkózás. Az egyik ilyen kulcsterület a felsőoktatás. Statisztikai adatok segítségével azt vizsgáljuk, hogy ezen a területen mennyire sikerült az elmúlt 15 évben a csatlakozó és csatlakozásra váró országoknak a nyugat-európai trendekhez illeszkedni.

A kilencvenes években a fejlett világban tovább folytatódott a felsőoktatási hallgatók számának növekedése. (1) Az expanzióban leginkább Európa járt az élen. Japánban igen kis méretű volt az expanzió, nem érte el az öt százalékot, szinte a hallgatói létszám stagnálásáról lehet beszélni. Az Egyesült Államokban csaknem hárommillió fővel nőtt a hallgatói létszám 1991 és 2002 között. Ez az 1991-es – 13 millió 65 ezer fős – kezdeti létszámhoz képest valamivel több mint 20 százalék.

1. ábra. A felsőoktatási hallgatók számának (ezer főben) alakulása a világ három központi régiójában 1991–2002 (Eurostat alapján)

Bár hivatalosan Kína nem tartozik még a világ fejlett részéhez, az elmúlt másfél évtizedben végrehajtott sikeres gazdaságátalakítását és páratlan dinamikájú gazdasági növekedését ismerve elkerülhetetlen, hogy ne vegyük számításba a világgazdaság negyedik pólusaként.

(Berend, 2004) Az elmúlt időszak gazdasági folyamataitól nem függetlenül az elmúlt években indult meg a felsőoktatás legnagyobb expanziója a Kínai Népköztársaság történetében. Míg 1977-ben, a kulturális forradalmat követően Kínában összesen 856 ezer felsőoktatási hallgató volt, addig 1998-ban 3 409 000, ami a korosztály 9 százaléka. A Kínai Népköztársaság Oktatási Minisztériuma ezt az arányt 2010-re 15 százalékra kívánja növelni. (2)

A fejlett régiók közül az Európai Unió felsőoktatása mutatta a leglátványosabb létszámnövekedést. Bár az egyes uniós országok igen eltérő változást produkáltak, összességében a 15 tagállam csaknem 40 százalékkal növelte a felsőoktatási hallgatói létszámát; 9 millió 614 ezerről 13 millió 191 ezerre. Tekintettel arra, hogy az Egyesült Államok népessége 289 millió, az európai tizenötöke pedig 379,5 millió, ez a hallgatói létszám még mindig messze elmarad az USA-belítől. A tizenöt tagú Európai Unió életkori összetétele fokozatosan romlik a fiatalok tekintetében. 1980-ban a 15 tagállam területén a 15–24 éves korcsoport az 1980-as 56 millióról, kezdeti emelkedés után, 2000-re 46,8 millióra csökkent. (3)

Az EU felsőoktatási hallgatói létszám növekedésének értelmezéséhez még fontos megemlíteni, hogy a 15 uniós tagállam országaiban, átlagban már a hetvenes években elérte a 70 százalékot azoknak az aránya, akik befejezett középfokú végzettséggel rendelkeztek. Ehhez képest lényeges elmozdulás az elmúlt évtizedekben csak annyi történt, hogy a hetvenes években még valamelyest – másfél százalékkal – kevésbé képzett nők az utóbbi évtizedben több mint két százalékkal megelőzték a férfiakat.

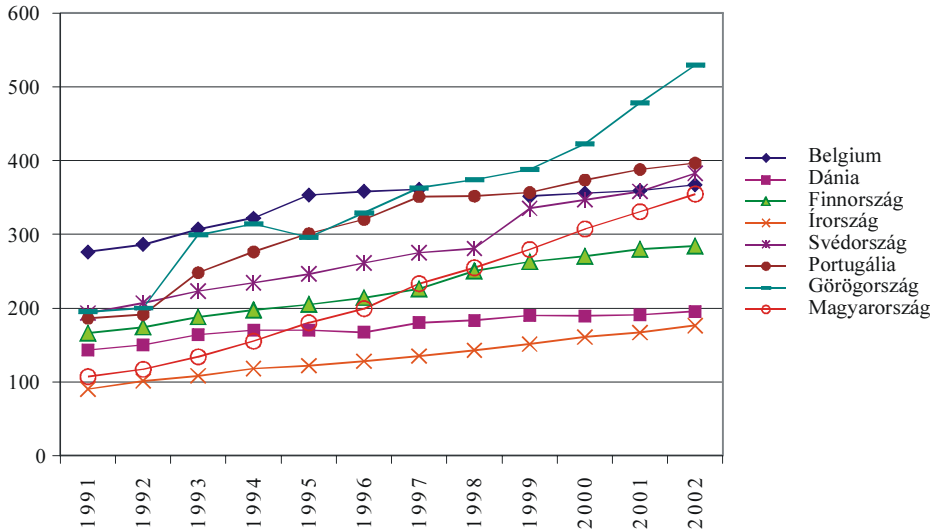
A felsőoktatási hallgatói létszám növekedése mögött elsődlegesen az 1974 után a világ-gazdaságban lezajlott nagy átrendeződési folyamatok húzódnak. Miközben a mezőgazdasági szektorban dolgozók száma az EU-ban minimálisra csökkent és az ipari szektor alkalmazottainak száma változatlan több mint egy évtizede, addig jelentősen megnőtt a szolgáltatási szektorban dolgozók létszáma. Ez erőteljesen összefügg a fejlett országokban, de különösen Európában lezajló másik folyamattal, a női munkavállalók létszámának nagyfokú emelkedésével. A felsőoktatás iránti kereslet növekedésére különösen erősen hat az a tény, hogy az EU-15 tagországaiban a felsőfokú végzettségűek munkanélküliségi mutatói jóval alacsonyabbak, mint az alapfokú és középfokú végzettséggel rendelkezőké.

Felsőoktatási trendek a 2004-es csatlakozás előtti EU-ban és az EGT-ben

A régi tagállamok közül nem meglepő módon a látványos felsőoktatási növekedést elsődlegesen a déli államok produkálják, melyek a volt szocialista országokkal egy szinten voltak a nyolcvanas évek elején. A kilencvenes évek során Görögországban több mint két és félszeresére nőtt a hallgatók létszáma, Portugáliában több mint kétszeresére, de még Spanyolországban is másfélszeresére nőtt a számuk.

Az EU-n belüli növekedés másik régióját az északi államok alkották, ideértve Svédországon, Finnországon és – a nem tagország, de az Európai Gazdasági Térséghez tartozó – Norvégián kívül Írországot is. Svédországban és Írországon megduplázódott az időszak folyamán a hallgatói létszám. Finnországban valamivel több mint másfélszeresével nőtt, míg Norvégiában megközelítette ezt a növekedést. A két növekedési folyamat mögött vélhetően eltérő okok húzódnak meg. Feltételezhető, hogy míg a déli államok esetében, hasonlóan térségünkhöz, a gazdasági és társadalmiszerkezeti felzárkózással összefüggő folyamatok eredményezik a növekedést, addig az északi államokban már nem a gazdasági felzárkózással összefüggésben nő a felsőoktatási hallgatók létszáma, hanem az élethossziglan való tanulás jegyében.

A két említett régió mellett még az Egyesült Királyság felsőoktatása mutatott jelentős létszámbővülést. Ennek egy része az angol felsőoktatás sajátosságaiból fakadóan, hasonlóan az Egyesült Államokhoz, a tagállamokon kívülről érkezett hallgatóknak köszönhető, részben az angol felsőoktatási expanzió fáziskésésének (4) következménye.

2. ábra. A felsőoktatási hallgatók számának növekedése hét EU-s államban és Magyarországon ezer főben 1991–2002 (Forrás: Eustat és OM)

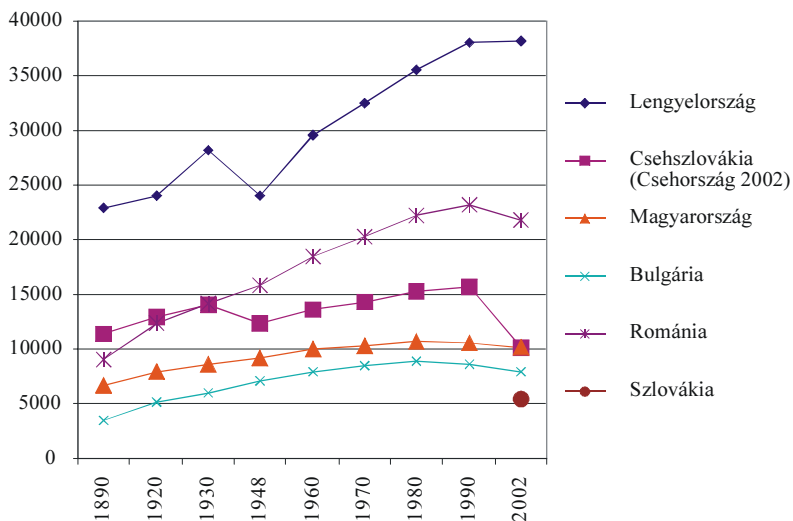
A tagországok közül a stagnáláshoz közeli minimális létszámnövekedést a német, osztrák, holland régió mutatta. Ami azért figyelemreméltó, mert a százezer főre vetített hallgatók számát nézve Németország nemcsak az EU-15 sereghajtója, de az EU-25-ben is a leghátsó, nem számítva Ciprust és Luxemburgot. Ausztria és Hollandia valamint előrébb, de a százezer lakosra vetített mutató szempontjából az utolsó harmadba tartoznak.

Demográfiai folyamatok

A felsőoktatási folyamatok vizsgálatakor nem elhanyagolható tényező egyes kelet-közép-európai államok esetében a második világháború és a rendszerváltás között lejátszó nagymértékű demográfiai növekedés. Lengyelország az 1946-os 24 millió lakosról 1990-re több mint 38 millióra növelte népességét. Romániát nézve azt láthatjuk, hogy az 1945-ös, nem egészen 16 milliós lélekszámról 1990-re több mint 23 millióra nőtt a lakosság. Csehszlovákia esetében az államot alkotó két országrész között a kilencvenes évekre kialakult feszültség forrása éppen abban rejlik, hogy míg a cseh terület népessége jelentéktelen mértékben növekedett a háborút követő évtizedekben, addig a szlovák országrész népessége csaknem megduplázódott. Ily módon az 1946-ban 13 milliós Csehszlovákiából 1993-ban egy tízmilliós Csehország és egy több mint ötmilliós Szlovákia született. (3. ábra)

Az egykori Jugoszlávia esetében pedig az egyes köztársaságok és etnikumok a második világháború és a délszláv háború kitörése között eltelt időszakban egészen eltérő népességnövekedési dinamikát mutattak.

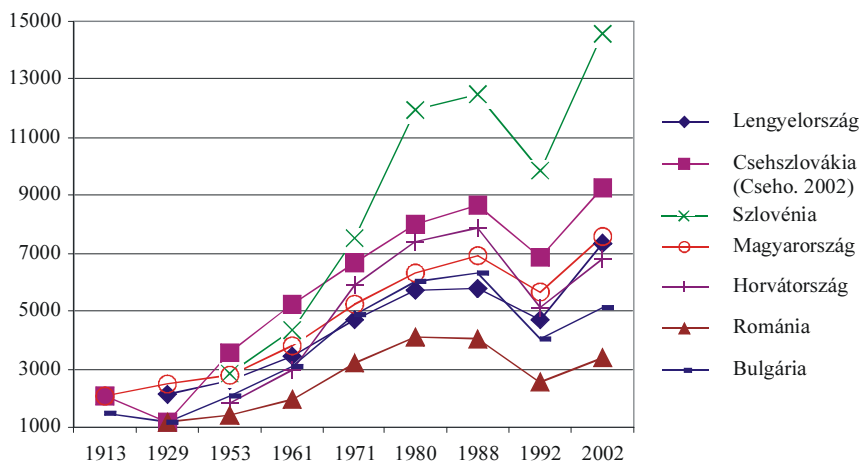
Az Európai Unió bővítésének egyik el nem hanyagolható döntéshozatali kérdése éppen abból fakad, hogy az új csatlakozókkal tovább mélyült az államok népességi nagyságából eredő különbség. Az államok méretbeli különbsége természetesen hat a gazdaságra is, de éppen azért is jött létre az unió, az egységes piac, hogy áthidalja ezt a problémát. A felsőoktatás esetében már nem ilyen egyszerű a helyzet, teljes vertikumú, magas színvonalú és gazdaságos felsőoktatást már csak egy bizonyos lélekszám felett lehet működtetni.

3. ábra. Népesedési trendek a 20. században. (Maddison, A. (1995) és KSH Statisztikai Évkönyv 2003. alapján)

Gazdasági folyamatok

Talán nem túlzás azt mondani, hogy az 1990-es évek elején szinte kivétel nélkül összeomlottak Kelet-Közép-Európa országainak gazdaságai. Miközben a világ összes többi régiójában – Afrikát leszámítva, ahol stagnált – dinamikusan nőtt a gazdasági teljesítmény, különösen Európa nyugati felében, Kínában és az USA-ban, addig a vizsgált térségben erőteljesen csökkent. Ennél rosszabb helyzetbe csak a volt szovjet tagállamok kerültek, ahol napjainkig az 1989-es teljesítmény 40–60 százalékát produkálja a gazdaság. (5) Nemcsak a GDP-k estek zuhanásszerűen – egyes államokban, például Bulgáriában és Romániában két év alatt csaknem 30 százalékkal –, hanem a gazdasági átalakulás következtében a munkaerő egy jelentős része is feleslegessé vált.

4. ábra. Az egy főre vetített GDP alakulása a térség országaiban a 20. században ((1990-es Geary-Khamis dollárban) Saját számítás Maddison, A. (1995) és az Economic Survey of Europe, 2003 No. 1. alapján.)

A felsőoktatás helyzete a „volt szocialista” országokban 1989 előtt

Közép- és Kelet-Európa felsőoktatásában az elmúlt tizenöt évben lezajlott átalakulás nem előzmények nélkül való. Az EU-hoz most csatlakozó országokban már a szocialista rendszerek is az oktatás és a felsőoktatás ugrásszerű létszámemelkedését hozták. Ahogy *Berend T. Iván* ezt megállapítja (6): „A második világháborút követően tehát sok helyütt a 19. századi oktatási forradalom megkésett pótlására, az analfabétizmus felszámolására volt mindenekelőtt szükség. [...] A modernizáló államszocialista kormányzatok a felsőoktatásban is követni igyekeztek a Nyugat útját, ahol – a legélenjáróbb országok esetében – a megfelelő generációknak már 50–60 százaléka tanult valamelyik felsőoktatási intézményben. A térség országaiban a 18–24 éves generációknak korábban csak elenyésző töredéke járt egyetemre, a háborút követő évtizedekben azonban létszámuk tíz-tizenötszörösére nőtt. Romániában és Albániában a korosztály 10, illetve 8 százaléka járt felsőoktatási intézményekbe, a térség többi országában ez az arány megközelítette a 15, egyes esetekben a 19 százalékot is az 1980-as évek végére.” (*Berend T.*, 1999, 247–248.)

A folyamat érdekessége, hogy a második világháborút követő első felsőoktatási expanzió hatására egyes volt szocialista országok az ötvenes évek végére megelőzték hallgató létszám tekintetében Nyugat-Európa zömét. 1960-ban csak Hollandiában volt több (923 fő) a százezer lakosra jutó hallgatók száma, mint Csehszlovákiában (767 fő) és Jugoszláviában (675 fő). A hatvanas években nyugaton beinduló expanzió hatására, annak ellenére, hogy a szocialista országokban is nő a hallgatói létszám, a szocialista országok egy része fokozatosan lemarad, 1970-ben Jugoszlávia és Lengyelország már csak a kilencedik és tizedik helyen van az európai rangsorban. (7) A hetvenes években a balti államok és Lengyelország felsőoktatási expanziója tart lépést a nyugat-európaival: Litvánia ekkor az ötödik helyen van a rangsorban, és a lettek (11.), észtek (14.), lengyelek (15.) is a középmezőnyben vannak. A nyolcvanas években általában nemcsak stagnál a volt szocialista országok 100 ezer főre vetített felsőoktatási hallgatói létszáma, de Bulgáriát kivéve, mely ekkor megduplázza hallgatói létszámát, visszaesés következik be. (8) (5. ábra)

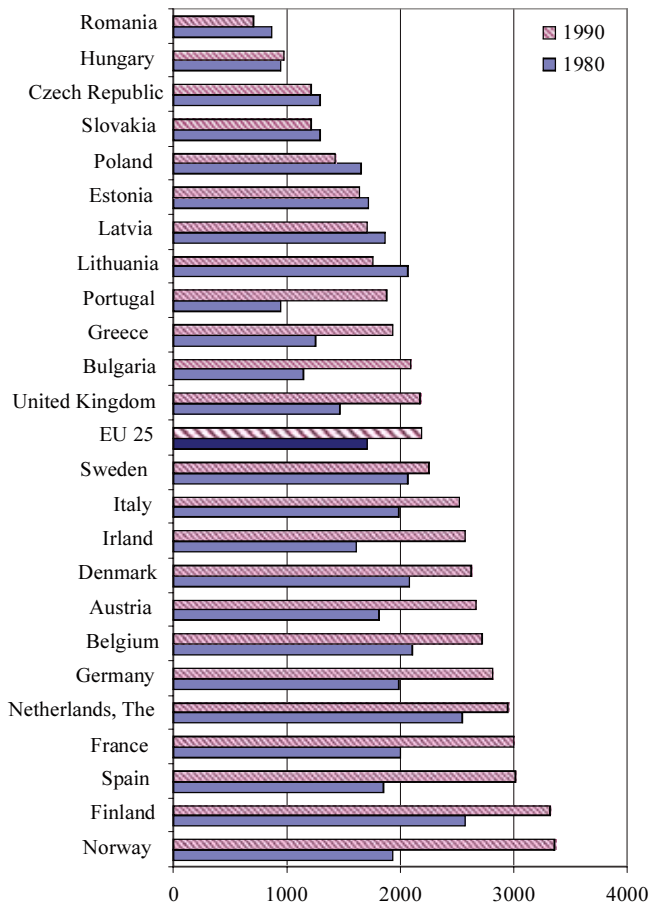
A balti államokban

A balti államok felsőoktatásának vizsgálatakor szem előtt kell tartani, hogy eltérően a vizsgált térség többi államától, nem csupán szovjet megszállás alatt voltak, de beolvasztották őket a szovjet birodalomba, ami azzal járt, hogy felsőoktatásuk a Szovjetunió felsőoktatási struktúrája részeként működött. Ez jó néhány tudományterületen nemcsak erős intézményi fejletlenséget eredményezett, hanem azt is, hogy a függetlenné válást követően nem voltak vagy alig voltak olyan minősített fokozattal rendelkező szakemberek, akik az adott szakterület képzését meg tudták szervezni.

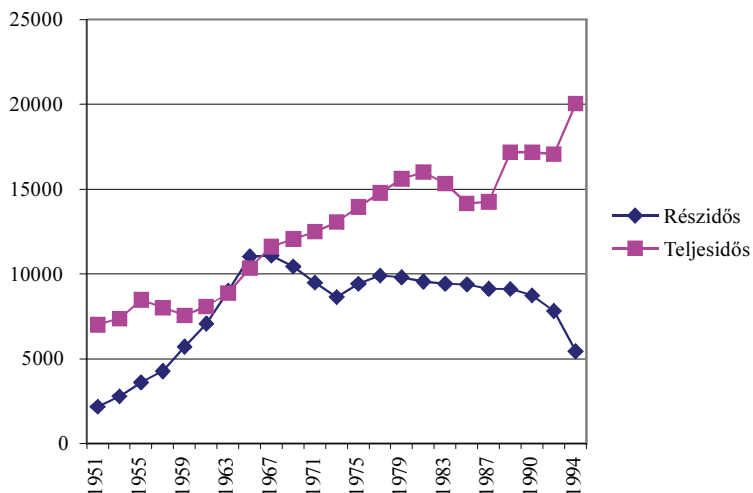
A balti államokban a felsőoktatás ennek ellenére igencsak dinamikus fejlődött a második világháború után. 1951-ben, Észtországban összesen 9168 felsőfokú hallgató volt. 1965-re már 21 ezer hallgatója volt az észt felsőoktatási tanintézeteknek, ami a másfélmilliós lakossághoz viszonyítva nem csekély létszám. Igaz, e hallgatók több mint fele esti és levelező tagozatos. (6. ábra)

Ezt követően, egészen a szovjet csapatok kivonásáig, 1994-ig a felsőfokú hallgatók száma gyakorlatilag alig emelkedett. Az egyetlen változás a teljes idő (nappali) és részidős hallgatók arányában fokozatosan következett be, oly módon, hogy 1994-ben 25 483 hallgató négyötöde ekkor már teljes idő, nappali képzésben vett részt.

Az 1990-es évek közepétől kezdve mindhárom országban nagymértékű expanzió indult meg a felsőoktatásban. Litvániában és Lettországból 1995-től kezdve képest 2003-ra meg-háromszorozódott a felsőfokú hallgatók létszáma, míg Észtországban valamivel több mint kétszörösére nőtt. Ez, tekintettel arra, hogy a rendszerváltást megelőzően a balti ál-

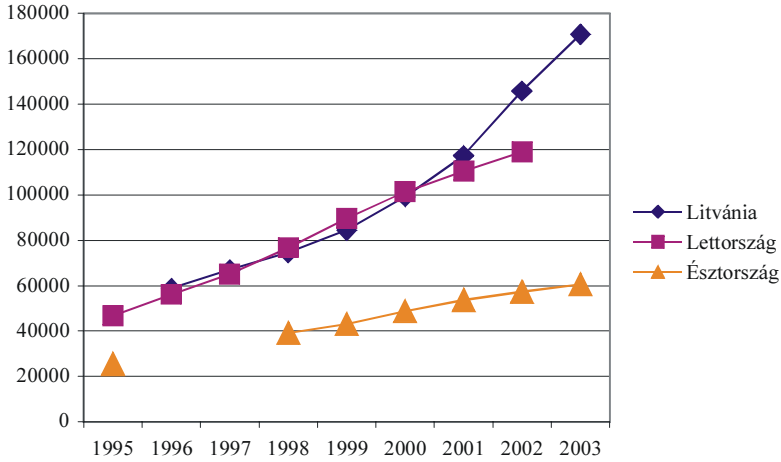

5. ábra. A 100 ezer főre vetített felsőoktatási hallgatók száma 1980-ban és 1990-ben Európában (UNESCO 1993 és saját számítás)

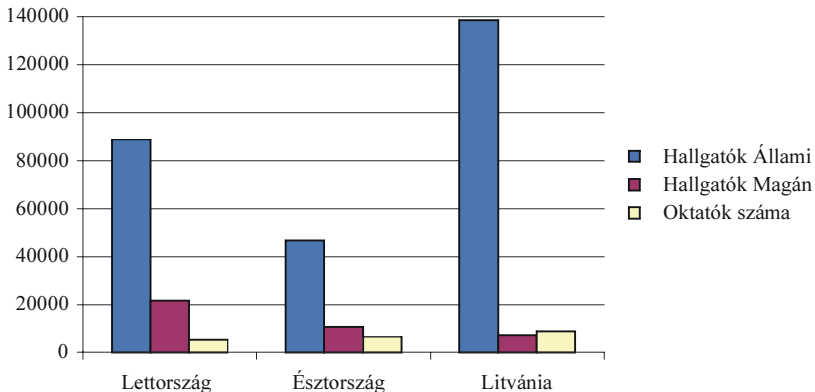
6. ábra. A teljes és részidős hallgatók számának alakulása az észak felsőoktatásban 1951–1994 (Rajangu, 1997)

lamok rendelkeztek az EU átlaghoz képest a legkisebb elmaradással Bulgária után, hamarosan az élbolyba vitte őket.

7. ábra. A felsőoktatási hallgatók számának alakulása a balti államokban (Eustat, Encyclopaedia Britannica 2001, Lett Statisztikai Hivatal, Litván Statisztikai Hivatal)

A felsőoktatás fejlődésében új elem a magánintézmények megjelenése, melyek Lettországból és Észtországból a hallgatók csaknem 20 százalékát képezik. A felsőoktatás fejlődése során új tanintézetek alakultak. Lettországból 1995-ben 28 felsőoktatási intézmény működött, míg 2002-ben már 37, Litvániában ugyanezen időszak alatt fokozatosan nőtt az intézmények száma, majd 2002–2003-ban az állami felsőoktatásban lezajlott egy integráció. Ugyanebben az időszakban jelentősen megnőtt a magán felsőoktatási intézmények száma, amelyek 1999-től már nemcsak főiskolai szinten képeztek hallgatókat, hanem egyetemi szinten is, olyannyira, hogy 2003-ban már hat magánegyetem működött.

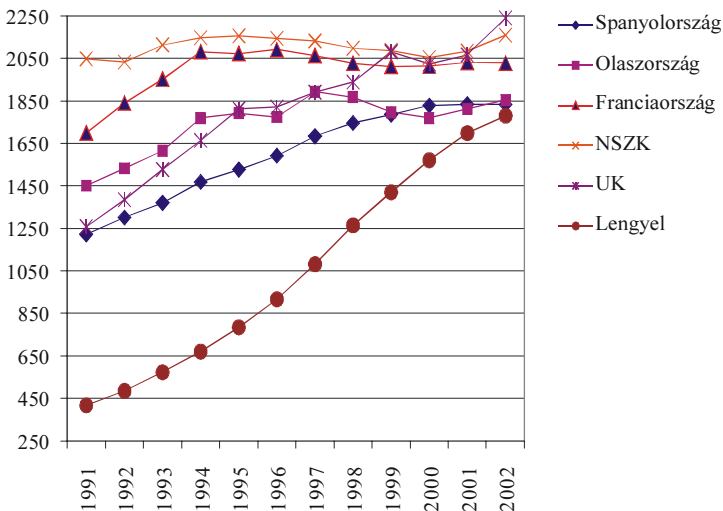
8. ábra. Állami és magán felsőoktatási intézmények hallgatói létszáma a balti államokban 2002-ben (Eurydice, Lett Statisztikai Hivatal, Litván Statisztikai Hivatal)

Litvánia esetében még külön szót kell ejtenünk a nagy létszámú lengyel kisebbség felsőoktatási törekvéseiről, tekintettel arra, hogy az ország lakosságán belül mintegy hét százalékot tesznek ki, és erőteljesen koncentrálnak Vilnius környékére. Ezért érthető azon törekvésük, hogy önálló felsőoktatási intézményt működtessenek.

A kilencvenes évek elején a balti államok területe az egykori Szovjetunió iparilag legfejlettebb térsége volt. A Szovjetunióval történő szakítás és megromlott viszony súlyos gazdasági nehézségekkel járt, Litvániában és Észtországban kiugróan magas, 14–16 százalékos munkanélküliséget és a foglalkoztatottak számának nagyfokú visszaesését. Szlovákia mellett ebben a három országban a legalacsonyabb a minimál- és az átlagbér a nyolc kelet-közép-európai új EU-tagállam közül. A kilencvenes évek közepétől kezdve a térségbe egyre nagyobb mértékben fektettek be, különösen a skandináv multinacionális vállalatok, aminek következtében az ezredfordulót követően az egy főre jutó működő tőkeberuházás tekintetében Észtország, valamint Lettország a kelet-közép-európai államok rangsorában a harmadik, negyedik helyre zárkozott fel, Csehország és Magyarország mögé.

A lengyel felsőoktatás

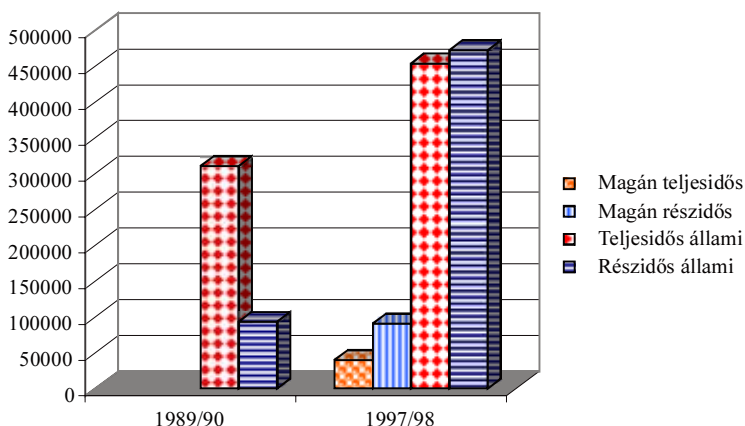
Lengyelország a rendszerváltáshoz más feltételekkel érkezett el, mint a térség államaik többsége. Eltérően Bulgáriától, Csehszlovákiától, Magyarországtól, a volt jugoszláv tagállamoktól, de még Romániától is, gazdasági fejlődése nem a nyolcvanas évek közepén vagy végén torpant meg, hanem már 1978-ban. Felsőoktatása is sokáig lépést tartott a nyugat-európai trendekkel, de a gazdasági összeomlás ezt is visszavetette. A nyolcvanas évek hullámzó gazdasági teljesítményei már fokozatos lecsúszással jártak, így a rendszerváltást követően a térség többi országaihoz hasonló visszaesés még súlyosabb gazdasági és társadalmi következményeket vont maga után. A helyzetet különösen nehezítette, hogy a nyolcvanas évek megrekedt gazdasági teljesítménye ellenére a népesség növekedése a rendszerváltásig töretlenül folytatódott. Ennek következtében a lengyel gazdaságnak kellett a legnagyobb kihívásokkal szembenéznie a kilencvenes években. Ami egyszerre eredményezte a kilencvenes szinthez képest a foglalkoztatottak számának nagymértékű csökkenését és a munkaerőpiacon az álláskeresők számának növekedését. Ezért már 1990-ben a térségben egyedülálló módon hat százalék fölött volt a munkanélküliek száma (ekkor még sehol máshol nem haladta meg a két százalékot), és fokozatosan növekedett, olyannyira, hogy napjainkban az Európai Unió huszonöt tagállama és a két csatlakozásra váró állam (Románia és Bulgária) közül, 2003-ban már Szlovákiát is megelőzve, a legnagyobb munkanélküliséggel küszködik (19,3 százalék). (9)

9. ábra. Az európai nagy államok felsőoktatási trendjei a kilencvenes években, ezer főben. (Forrás: Eurostat, Eurydice és Lengyel Statisztikai Hivatal)

Egyetlen térségben sem zajlott le olyan fokú expanzió a felsőoktatásban, mint Lengyelországban. Míg 1989-ben alig haladta meg a hallgatók létszáma a 400 ezret, addigra a 2002/2003-as tanévben ez a szám elérte az 1 millió 781 ezret.

A lengyel felsőoktatás folyamatainak egészen egyedülálló jelensége, hogy a kilencvenes évek közepén a nem teljes idős képzések száma nemcsak utolérte, de le is hagyta a teljes idős, nappali képzéseket. Ez a folyamat napjainkra azt eredményezte, hogy az 1 millió 781 ezer hallgató közül mindössze 824 ezren vesznek részt nappali képzésben. Egy másik figyelemreméltó vonása az új lengyel felsőoktatási helyzetnek, hogy a 30 százalékát jelenti. A külső szemlélők számára talán meglepő módon a legvallásosabb európai országban az egyházi felsőoktatás részaránya elenyésző, sőt mondhatni jelentéktelen, a maga 28 ezer hallgatójával.

10. ábra. A teljes idős és részidős képzésekben résztvevők arányának változása 1989–1997 között Lengyelországban (Eurydice és Lengyel Statisztikai Hivatal)

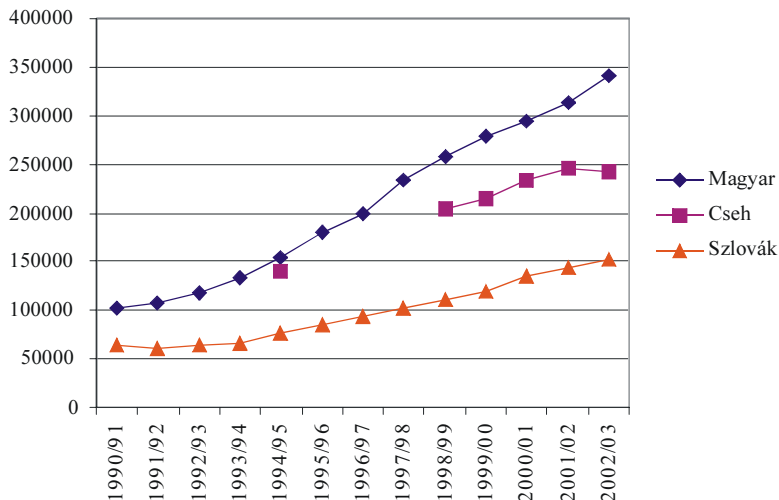
Az elmúlt 15 évben lezajlott felsőoktatási expanzió hatására ma Lengyelországban az EU tagállamai közül, Finnországot és Szlovéniát követően a legmagasabb a lakosságon belül a felsőoktatási hallgatók aránya. Minden 21. lengyel állampolgár valamelyik felsőoktatási intézmény hallgatója.

Csehország, Szlovákia és Magyarország

Csehszlovákia a hatvanas évek elején még a legnagyobb létszámú felsőoktatások egyikevel rendelkezett Európában. Az elkövetkező évtizedekben fokozatosan szakadt le és került egyre hátrébb. A magyarországi létszám a szocializmus évtizedeiben mindvégig a legkisebbek közé tartozott a lakosság számához viszonyítva, de Bulgária mellett az egyetlen volt, ahol a nyolcvanas években nem következett be visszaesés.

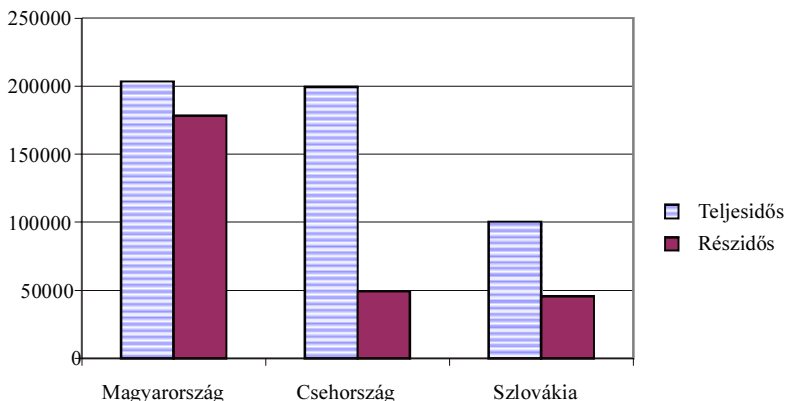
Csehországban és Szlovákiában a térség országai közül az elmúlt másfél évtizedben a legkisebb mértékben növekedett a felsőoktatás. Csehországnak, melynek lakossága szinte teljesen azonos nagyságú, 1994-ben közel azonos számú, mintegy 150 ezer felsőoktatási hallgatója volt. 2002-re a felsőoktatási hallgatók száma mindössze 248 ezerre nőtt. Magyarországon 2002-ben 341 ezer főre növekedett a hallgatói létszám. A cseh és a szlovákiai hallgatók zöme, mintegy 80 és 70 százaléka teljes idős nappali hallgató volt, míg Magyarországon csak 56 százalék volt a nappalis hallgatók aránya. Bár Csehországban is megjelentek a magán felsőoktatási intézmények, a képzésen belüli arányuk elenyésző; 2002-ben nem egészen nyolcezer fő tanult ezekben. Igaz, a hallgatók száma itt igen dinamikus emelkedik, az előző évhez képest majdnem meg-

duplázódott a magánintézmények hallgatóinak száma, ami más adatokkal együtt arra utal, hogy a kilencvenes évek során igen nagy akadályokba ütközött ezen intézmények alapítása. Ezt jelezi az a tény is, hogy az eredetileg döntően Prágába tervezett Közép Európai (Soros) Egyetem végül is Budapesten talált otthonra, tekintettel a cseh hatóságok barátságatlan hozzáállására.

11. ábra. Magyar, cseh és szlovák felsőoktatási hallgatói létszámok változása 1990–2002 között (OM, Eustat, Szlovák Statisztikai Hivatal, Cseh Statisztikai Hivatal)

A cseh és szlovák felsőoktatás leginkább a német-svájci trendekhez illeszkedik, amennyiben a lakosságon belül mindkét országban a – két utóbbival nagyjából azonos módon – minden 40. állampolgár jár valamelyik felsőoktatási intézménybe. Ezekben a kelet-közép-európai országokban volt az elmúlt másfél évtizedben a legvisszafogottabb a felsőoktatás expanziója és privatizációja.

12. ábra. Teljes- és részidős hallgatók számának aránya a három országban 2002-ben (Eurydice, OM, Cseh Statisztikai Hivatal)

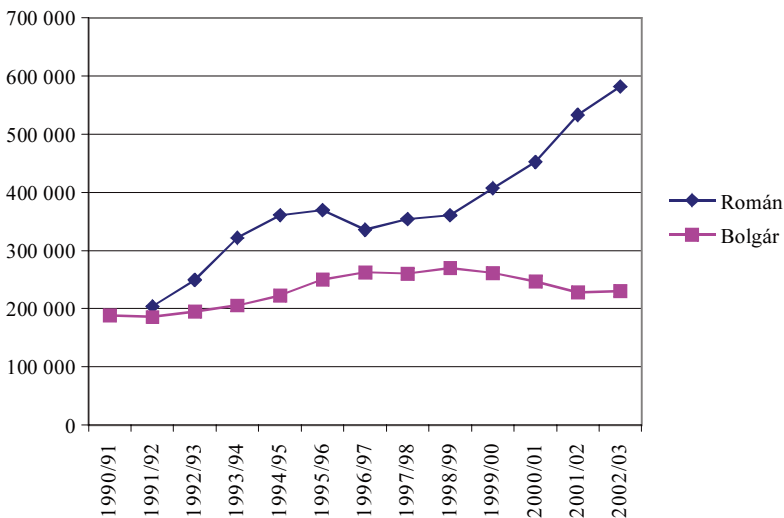
Románia és Bulgária

Ez a két állam nemcsak csatlakozási tárgyalásokat folytat az Európai Unióval, és várhatóan az évtized második felében tagjává is válik, de részt vesz az Európai Oktatási Tér-

ség (bolognai folyamat) megvalósításában is. Bulgária a térségen belül, sőt Európában egyedülálló módon az 1989-es kilencmilliós lakosságához képest 2002-ben mindössze alig több mint hét és fél millió lakossal bírt. Ez a közel 18 százalékos népességcsökkenés a második világháború által különösen sújtott országokban is igen ritka volt.

Mindkét ország esetében fennáll egy, a harmadik világban megfigyelhető jelenség. Mígközben a kommunista kormányzatok a második világháborút követően részben gazdasági, részben ideológiai és presztízs szempontokból ösztönözték a felsőoktatás fejlesztését, nem fordítottak kellő figyelmet a közoktatás fejlesztésére. Ennek természetesen olyan objektív társadalmi és gazdasági okai is voltak, mint egyes területek infrastruktúrájának és társadalmi-kulturális szerkezetének nagyfokú elmaradottsága. Ezen folyamatok eredményeként a kényszerűen egymásra épülő oktatási rendszer elemei között súlyos aránytalanság keletkezett. A presztízs szempontokból is a kelet-közép-európai országokkal azonos méretűvé fejlesztett felsőoktatás jóval elmaradottabb közoktatáshoz kapcsolódott. Ennek a folyamatnak az eredményeként a kilencvenes években mind a két országban súlyos zavarok keletkeztek.

A bolgár felsőoktatás a térségben kivételesen nagy létszámú volt a nyolcvanas végén. A kilencmilliós Bulgáriában 1990-ben közel 200 ezer felsőoktatási hallgató volt, kétszer annyi, mint Magyarországon, továbbá közel azonos számú, mint a 23 milliós Romániában. Ezután a kilencvenes években tovább folyt a felsőoktatás bővülése, de ez a bővülés már csak igen kis arányú volt. Olyannyira, hogy 1999-től a hallgatói létszám kismértékű, de fokozatos csökkenése következett be.

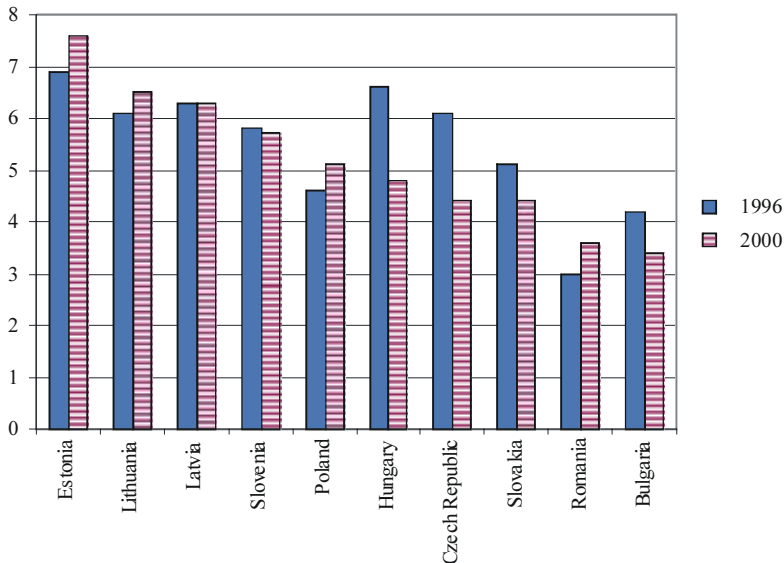
13. ábra. Román és bolgár felsőoktatási hallgatói létszámok változása 1990–2002 között (Eurydice, Bolgár Statisztikai Hivatal és Román Statisztikai Hivatal)

Románia és annak elsősorban a Kárpátokon túli területe, Európa déli, délkeleti területeinek Albánia mellett gazdasági értelemben legfejletlenebb vidéke. Gazdasági teljesítménye a kilencvenes évek elején kisebb volt, mint Indonéziáé és közel azonos, mint a Fülöp-szigeteké, valamint Marokkóé. Habár nem azonos mértékben, mint Bulgáriának, de Romániának is több mint egymillióval csökkent a népessége az elmúlt tizenöt évben.

A román felsőoktatási hallgatók száma arányaiban korábban is a legalacsonyabb volt, bár a lakosság számához viszonyítva alig maradt el a magyarországitól a hetvenes években. A hallgatói létszám ugyan nem csökkent, de nem tudta követni az erőltetett népességnövekedést a nyolcvanas években. A kilencvenes évek elején a többi országhoz ké-

pest nagymértékű expanzió indult meg: míg mindenhol máshol 1994-re csak másfélszeresére nőtt a hallgatói létszám, addig Romániában csaknem megduplázódott. Ezért aztán a kilencvenes évek közepén visszaesés, majd egy stagnálás következett be, mígnem 1998-ban ismét megindult a fokozatos expanzió, melynek eredményeként 2002-re közel háromszorosára nőtt a hallgatói létszám 1991-hez képest. Ennek ellenére még mindig a legalacsonyabb a százezer lakosra vetített hallgatói létszám az uniós tagok és tagjelöltek viszonylatában. 2001-re a román felsőoktatási intézményekben tanuló hallgatók egynegyede tanult magánintézményben, közel hasonló számban voltak a nem nappali képzésben résztvevő hallgatók is.

Mind a két ország esetében nehezíti a helyzetet, hogy a gazdaság nagyon gyenge teljesítménye miatt az oktatásra fordított összegek nagyon alacsonyak, a magyarországgal összehasonlítva annak harmada-negyede.

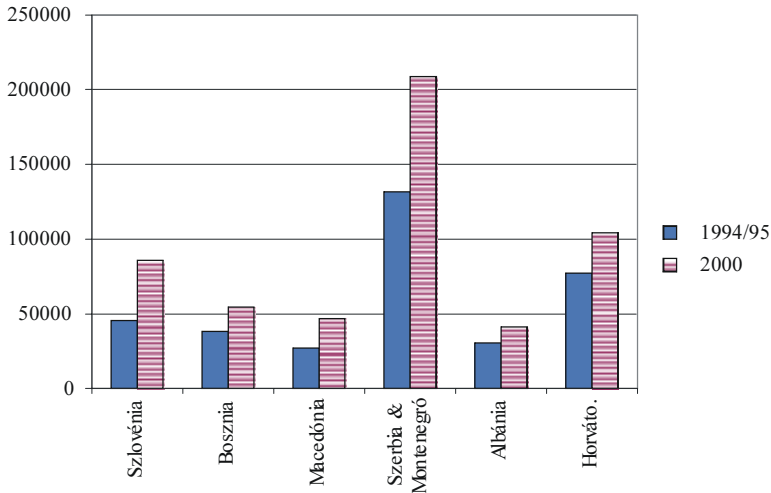

14. ábra. Oktatási kiadások a GNI százalékában (Encyclopaedia Britannica 2001 és Microsoft Encarta 2004)

A volt Jugoszlávia és Albánia

A volt Jugoszlávia felsőoktatási hallgatóinak létszáma a délszláv háború kirobbanása idején nem egészen háromszázezer fő volt, mely a 22 milliós ország egészét tekintve megfelelt a térségben jellemző arányoknak. Az ezt követő expanzió az újonnan létrejött államokban igen eltérő volt. A háború által leginkább érintett Boszniában és Horvátországban volt a legkisebb mértékű. Ebben a két államban 1994 és 2002 között mintegy 25 százalékkal nőtt a hallgatók létszáma. Ennél valamivel jelentősebb expanzió volt Macedóniában és Szerbia és Montenegró területén. A legjelentősebb expanzió Szlovéniában következett be, ahol az 1994-es 45 ezer főről 2002-re 86 ezer főre nőtt a hallgatók száma. (15. ábra)

Az egész kelet-közép-európai térség gazdaságilag legfejlettebb államában a délszláv válság átmeneti visszaesést okozott ugyan, de 2003-ra Szlovénia GDP mutatóját tekintve ismét megelőzött olyan régebbi uniós tagállamokat is, mint Görögország és Portugália. A szlovén hallgatók nem egészen egynegyede vesz részt részidős képzésben. Itt a legmagasabb arányú a PhD hallgatók képzése. Szlovéniában az EU 25 tagállama közül Finnországot követően a lakosságon belül a legmagasabb a felsőoktatási hallgatók aránya.

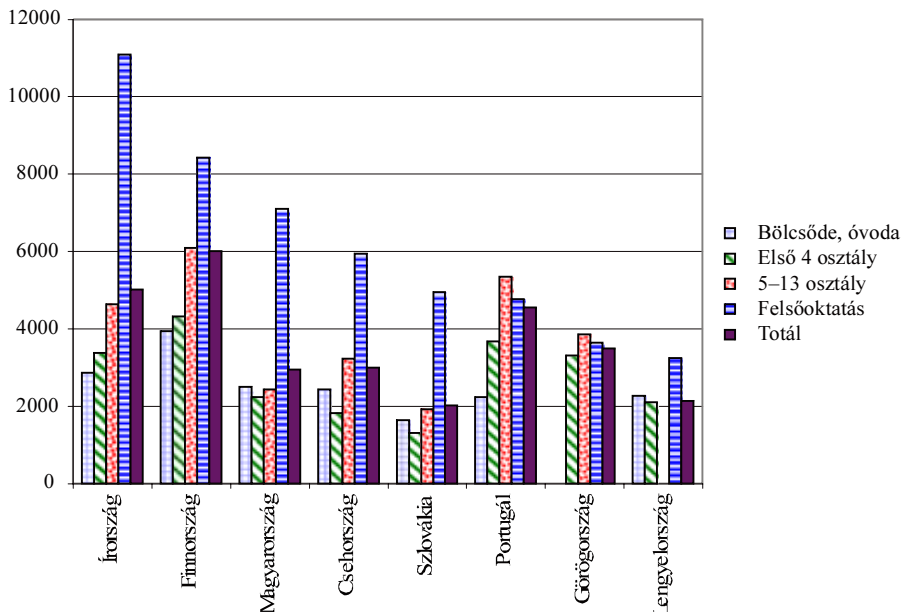
15. ábra. A volt jugoszláv tagállamok és Albánia felsőoktatási hallgatói létszámnövekedése 1994–2000 között (Encyclopaedia Britannica 2001 és Microsoft Encarta 2004)

A felsőoktatás finanszírozottsága

Az oktatás finanszírozásának területén az újonnan csatlakozó államok közül a vásárlóerőben számított egy főre eső oktatási kiadásokban az 1999–2001-es adatok szerint Magyarország költi a legtöbbet. Ez különösen igaz a felsőoktatás területén, ahol nemcsak az újonnan csatlakozó országokat előzi meg, hanem olyan régebbi tagállamokat is, mint Portugália és Görögország. Magyarország majdnem annyit költ felsőoktatásra, mint a 25 tagú Európai Unió átlaga. Bár a régi és új tagok között sokkal nagyobb a különbség a közép-, illetve alapfok esetében, az újonnan csatlakozó és a csatlakozásra várók között Magyarország ezekben a kategóriákban is igen előkelő helyet foglal el: az alapfok esetében szintén első, míg a középfok esetében egyedül Csehország előzi meg. Ugyan nem lehet közvetlen összefüggést kimutatni az oktatás minősége és annak finanszírozottsága között, az mégis megállapítható, hogy a rendszerváltó országok közül az uniós csatlakozás előtt legsikeresebbnek számító Magyarország, Csehország és Észtország az oktatási kiadások tekintetében is az élbolyhoz tartoznak. Ez Észtország esetében különösen feltűnő, tekintettel a jóval alacsonyabb hazai össztermékre és a kis lakosságszámra. Azok a jelentős erőfeszítések, melyek arra irányulnak, hogy ennek ellenére jól finanszírozott és magas szintű oktatási rendszert építsenek ki, nyilvánvalóan nem választható el az elmúlt évek látványos gazdasági sikereitől. Ahogy a csatlakozásra váró Románia és Bulgária esetében, a jelenlegi gazdasági problémák és a jövőbeni felzárkózás üteme is erősen függ attól, hogy mindkét ország oktatása az újonnan csatlakozó államok élbolyához képest fele, harmada arányban finanszírozott. Ami ugyan érthető a két ország jelenlegi gazdasági helyzetéből, de előre vetíti olyan hátrányok hosszú távú fennmaradását, mint a 18 éves korosztály beiskolázottságának az unió régi és új tagjaihoz képest is nagymértékű elmaradottságát, valamint a felsőoktatás fejlődésének nemcsak létszámbeli, de minőségbeli leszakadását is. (16. ábra)

A magán felsőoktatás

A felsőoktatás privatizálása tekintetében három jól elkülöníthető csoportot találunk az újonnan csatlakozó és a csatlakozásra váró államokban. Az első csoportot Románia és Lengyelország alkotják, mindkettőben a felsőoktatási hallgatók 30 százaléka magánintézményekben folytatja tanulmányait. Románia az egyetlen ország a térségben, ahol ma-

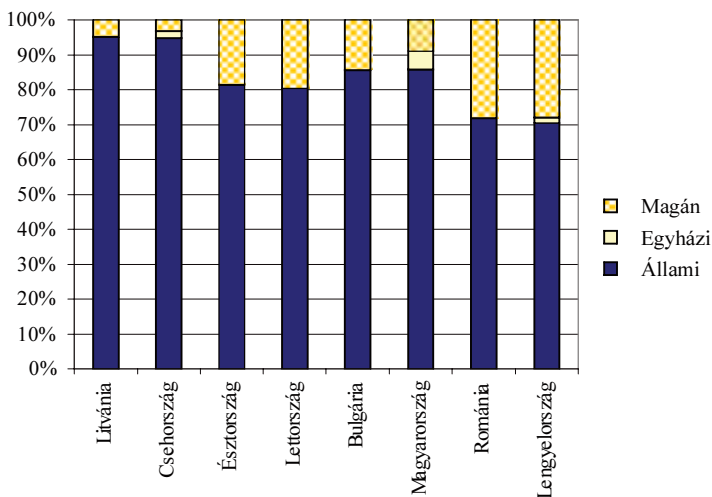

16. ábra. Az oktatási intézmények egy teljes idős hallgatóra vetített kiadásai oktatási típusonként vásárlóerő-paritáson számolva USA dollárban 2000-ben (OECD 2003)

gánegyvetemi keretek között még orvosi képzési is indult, ami példátlan Európában, tekintettel arra, hogy az állam is csak nagyon nehezen képes a megfelelő és szükséges fel-tételeket biztosítani, nemhogy egy tökeszegény országban a magántőke.

A második csoportot Észtország, Lettország és Bulgária alkotják, ahol a magán felső-oktatás aránya 15–20 százalékos.

A harmadik kategóriába tartozik Magyarország, Csehország, Litvánia és Szlovákia, melyekben a magán felsőoktatás aránya nem éri el a teljes hallgatói létszám tíz százalékát, és elsődlegesen a BA-képzések területén folyik.

17. ábra. Magán, egyházi és állami felsőoktatási intézmények hallgatóinak aránya nyolc országban 2002-ben (Eurydice, OM, nemzeti statisztikai hivatalok)

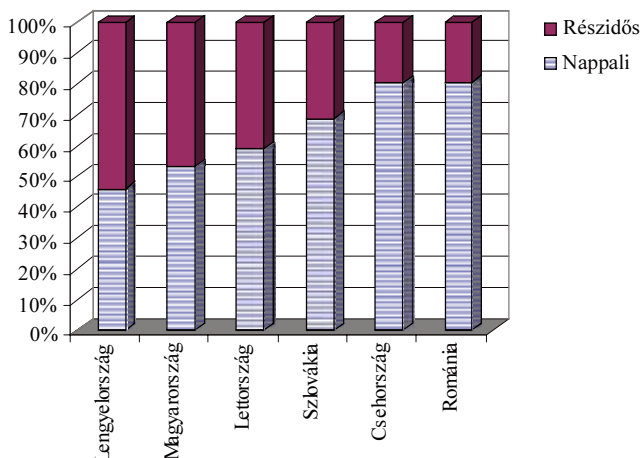
Az egyházi felsőoktatás, mely – tekintettel a teológiai és a sajátos egyházi képzésekre – gyakorlatilag minden országban minimális mértékben van jelen, Nyugat-Európához hasonlóan arányát tekintve sehol sem különösebben magas. A térség országai közül a legnagyobb mértékben Magyarországon vesz részt a világi jellegű képzésekben, hiszen a négy nagy felekezet közül háromnak (a katolikusnak, a reformátusnak és az izraelitának), valamint a metodistáknak világi felsőfokú képzése is van. Ennek ellenére a felsőoktatási rendszer egészen belül az öt százalékos arány elenyészőnek tekinthető.

Nappali és részdíjs

A részdíjs képzések a második világháború után jelennek meg a térségben. Eredeti céljuk a 40–50-es évek fordulóján nyíltan politikai, az új uralkodó osztálynak a hagyományos társadalmi értékrend mentén történő felértékelése. Az ötvenes évek második felétől egyre inkább a gazdaság szükségleteinek kielégítése vezérli a részdíjs képzések növekedését. A volt szocialista országokban arányuk a 60–80-as évek között átlagban eléri az egyharmadot. A nyolcvanas évektől a megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyok közepette egyre inkább visszaszorulnak a nem teljes idős képzések.

A rendszerváltást követő években tovább csökkent a részdíjs képzésekben résztvevő hallgatók száma. A kilencvenes évek közepétől azonban új tendenciák jelentkeztek. A 25–45 év közötti korosztály tagjai között, másodsorban a 18–25 éves korosztály között egyre nagyobb igény jelentkezett a munka mellett történő részdíjs felsőoktatási képzésekben való részvételre. Az érem másik oldalán találjuk az újonnan alakuló magán felsőoktatási intézmények törekvéseit minél több hallgató megszerzésére, valamint az állami intézmények igyekezetét többletforrások bevonására. A fentiek következtében az egyes országokban, a felsőoktatás minősége felett örködő intézmények szigorától és a potenciális hallgatók fizetési képességeitől függően, eltérő mértékben ismét elkezdett növekedni a részdíjs képzések aránya.

A legnagyobb mértékben, a nappali képzést is meghaladó mértékűvé nőttek a részdíjs képzések Lengyelországban. Magyarországon az elmúlt pár év robbanásszerű növekedése nyomán a teljes hallgatói létszám közel ötven százaléka ilyen képzésekben vesz részt. Szlovákiában ez az arány már csak 35 százalék, Csehországban és Romániában pedig 20 százalék körül mozog.

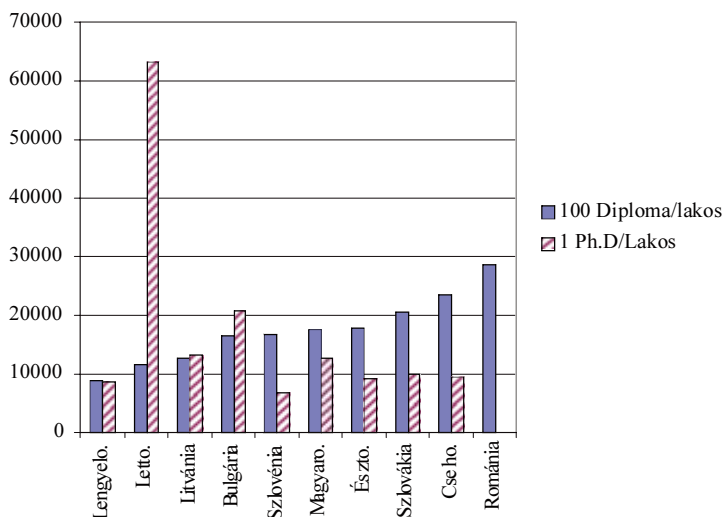
18. ábra. Nappali és részdíjs képzések aránya 2002-ben hat országban (Eurydice, OM, nemzeti statisztikai hivatalok)

Eltérő modellek a kelet-közép-európai felsőoktatásban

A felsőoktatási hallgatói létszámok mellett a kilencvenes években expanzióban lévő kelet-közép-európai felsőoktatás összehasonlítására igen jó mérőszám a kiadott diplomák és a kiadott Ph.D fokozatok mennyisége. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Lengyelország, ahol a hallgatók összlétszáma és lakosságon belüli aránya szinte a legmagasabb, a diplomakiadások tekintetében a legengedékenyebb. 2001-ben minden 89. lengyel állampolgár kapott felsőfokú diplomát. Ezzel szemben a másik végponton, Romániában csak minden 286.

Hasonlóan és a létszámadatokhoz jól illeszkedő módon Romániát Csehország követi és Szlovákia, ahol minden 234., illetve 205. állampolgár szerzett a tárgyévben diplomát. Bár Észtországban a hallgatói létszámnövekedés igencsak nagymértékű volt, az elmúlt másfél évtizedben a diplomák megszerzése az adatok szerint nem túl könnyű, tekintettel arra, hogy minden 179-ből egy állampolgár szerzett diplomát, amely szám majdnem azonos a Magyarországon kibocsátott diplomák arányszámával, annak ellenére, hogy hazánkban jóval kevesebb a lakosságon belül a felsőfokú tanulmányokat végzők aránya. Lengyelországhoz közelítően könnyen szerezhető diploma Lettországból és Litvániából.

A másik érdekes mutató a Ph.D fokozatok kiadására vonatkozik. A lakosság számához viszonyítva a legtöbbet Szlovéniában doktoráltak 2001-ben, többet, mint a majdnem kétszer akkora Litvániában. Érdekes módon, Lengyelországot nem számítva, Szlovéniát Észtország és Csehország követi a Ph.D fokozatok területén, majd közvetlenül ezután jön Szlovákia. A középmezőnyt alkotják Magyarország és Litvánia, a legkevesebb doktori fokozatot pedig Bulgáriában, illetve elenyésző számban Lettországból szerzik.

19. ábra. 2001-ben kiadott diplomák és Ph.D fokozatok országokként (Eurostat alapján saját számítás)

*

A közép-európai csatlakozó országok többsége a felsőoktatás létszámadatait tekintve az európai uniós csatlakozás előestéjére utolérték a hasonló népességű régi uniós tagországok felsőoktatását. A felsőoktatási létszámadatok már nem egy kettészakadt Európát ábrázolnak. Lengyelország felsőoktatási hallgatóinak száma Spanyolországéval és Olaszországgal vetekszik. Magyarország utolérte Belgiumot, Svédországot és Portugáliát.

Az első tízben öt újonnan csatlakozott ország található. A felsőoktatás fejlesztésének feltételét jelentő megfelelő közoktatási mutatók valamennyi 2004-ben csatlakozó ország-

nak megvannak, hiszen az EU-15-ök országaiban a 18 éves korosztály 75 százaléka vesz részt oktatásban, míg Szlovéniában és Lengyelországban ennél valamivel több, Magyarországon éppen ennyi, és a balti államokban, valamint Csehországban egy-két százalékkal kevesebb.

A két csatlakozásra váró ország, Románia és Bulgária esetében viszont jelentős a lemaradás, hiszen Romániában csak 49, míg Bulgáriában a 18 évesek 46 százaléka vesz részt oktatásban.

Jegyzet

(1) Ladányi Andor 2003-ban és azt megelőzően 1992-ben a Statisztikai Szemlében megjelent írásaiban részletesen tárgyalja a felsőoktatási adatok komparatív statisztikai elemzésének nehézségeit, mely megállapításokat osztja Szilágyi György is. A felsőoktatási adatok összefoglaló statisztikai kiadványai évek óta nem jelentek meg sem az UNESCO, sem az OECD, sem az Eurostat gondozásában. A hiányt nem pótolják az olyan kiadványok, mint az OECD *Education at a Glance* és az Eurostat *Focus* c. tematikus füzetei, melyek az adatok és mutatók egy részét és az OECD esetében azokat is csak a jelen cikkben vizsgált országok egy töredéke esetében adják közre. Az adatok összegyűjtése ilyen módon nagy nehézségekbe ütközik, ami fokozottan igaz az 1989 után „született” államok és különösen a balti államok esetében. 2003-as cikkében Ladányi a három balti állam közül csak Észtország adatait vonta be a vizsgálatba. Jelen írás talán az első, mely mind a nyolc 2004-ben csatlakozott új EU-s tagállam és a csatlakozásra várók adatait is számba veszi. Külön nehézséget okozott a nemzeti statisztikák és a nemzetközi statisztikák közötti eltérés. Az eltérés egyik forrása, hogy az akadémia-egyetemi év és a naptári év nem azonos, melynek következtében hol az egyik, hol a másik naptári évhez számolják az adatokat, amennyiben azokat nem az akadémiai évek szerint közlik.

(2) Xiaohao, Ding (2004): The Challenges Faced by Chinese Higher Education as It Expands in Scale. *Chinese Education and Society*, vol. 37. 1. 36–53. és Postiglione, Gerard A. (2004): Editor's Introduction. *Chinese Education and Society*, vol. 37. 1. 3–11.

(3) A 15 évnél fiatalabbak lélekszáma 77,4 millió volt, addig 2000-ben ugyanezen korcsoport már csak 63,4 millió főből állt. A népesedési előrejelzések szerint, ha nem következik be változás a jelenlegi trendekben, ez a szám 2020-ban akár 50 millió alá is eshet. (Eurostat)

(4) Hrubos, Szentannai és Veroszta, 2003, 17.

(5) Berend T. Iván (2004) www.mindentudas.hu

(6) Berend T., 1999, 247–248.

(7) Horváth, 1998.

(8) Unesco World Education Riport, 1993.

(9) Economic Survey of Europe, 2003.

Irodalom

Berend T. Iván (1996): *Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery*. Cambridge University Press, Cambridge.

Bogaj, A. – Kwiatkowski, S. M. – Szymański, M. J. (1999): *Education in Poland in the Process of Social Changes*. Institute for Educational Research, Warsaw.

Dincu, V., S. (2002): *Romania 2002*. Ministry of Public Information, Bucharest.

Economic Survey of Europe. (2003) No. 1. United Nations Economic Commission for Europe (<http://www.un-ecce.org>).

Education at a Glance. (2003): OECD, Paris.

Focus on the Structure of Higher Education in Europe. (2003): 4. National Trends in the Bologna Process. *The Information Network on Education in Europe*. Bruxelles. (<http://www.eurydice.org>).

Horváth Gyula (1998): *Az Európai Unió regionális politikái*. Dialog Campus Könyvkiadó, Budapest-Pécs.

Hrubos Ildikó – Szentannai Ágota – Veroszta Zsuzsanna (2003): *A „bolognai” folyamat*. Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Janos, Andrew, C. (2000): *East Central Europe in the Modern World: the Politics of Borderlands from Pre- to Postcommunism*. Stanford University Press.

Juszczyk, S. (2000, szerk.): *Transforming Educational Reality in Poland at the Threshold of the 21st Century*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Karsten, S. – Majoor, D. (1994, szerk.): *Education in East Central Europe – Educational Changes after the Fall of Communism*. Waxmann Münster, New York.

Kozma Tamás (2002): *Határon innen, határon túl*. Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

- Ladányi Andor (1992): *A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének nemzetközi tendenciái. Összehasonlító statisztikai elemzés.* Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest.
- Ladányi Andor (1993): A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlítása. *Statisztikai Szemle*, 7. 553–561.
- Ladányi Andor (1996): A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlítása. *Kutatás Közben*, No. 214. Oktatókutatató Intézet, Budapest.
- Ladányi Andor (2003): Az európai felsőoktatás az 1990-es években. *Statisztikai Szemle*, 1. 28–37.
- Lukács Péter (1996): Iskolarendszerek a fejlett országokban. *Educatio*, 2. 203–214.
- Lukács Péter (2001): Tömeges felsőoktatás – globális versenyben, I. *Magyar Felsőoktatás*, 10.
- Lukács Péter (2002): Tömeges felsőoktatás – globális versenyben, II. *Magyar Felsőoktatás*, 1–2.
- Maddison, A. (1995): *Monitoring the World Economy 1820-1992.* OECD, Paris.
- Polónyi István – Timár János (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Postiglione, Gerard A. (2004): Editor's Introduction. *Chinese Education and Society*, vol. 37, no. 1. 3–11.
- Rajangu, V. (1997): *Higher Education in Estonia.* UNESCO Office in Bucharest (CEPES), Bucharest.
- Szilágyi György – Ladányi A. (1992): A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének nemzetközi tendenciái. *Statisztikai Szemle*, 11. 983–984.
- Xiaohao, Ding (2004): The Challenges Faced by Chinese Higher Education as It Expands in Scale. *Chinese Education and Society*, vol. 37, no. 1. 36–53.
- THE DEVELOPMENT OF EDUCATION.* National Report of Estonia Ministry of Education (2001) Tallin.
- Statisztikai tájékoztató* (2003) www.om.hu
- EDUCATION.* No. 8. Rapid Reports No 132/2004 <http://www.stat.si>.
- Eurostat: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat/Public/datashop/print-catalogue/EN?catalogue=Eurostat>
- OECD: <http://www.oecd.org/>
- Valamint az egyes országok statisztikai hivatalainak, Oktatási Minisztériumainak honlapjai.

Az Iskolakultúra könyveiből